

УДК 811.161.2'28'373.7

К 56

Наталія КОВАЛЕНКО

СОМАТИЗМИ В ДІАЛЕКТНОМУ ПРОСТОРИ ТА В СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті проаналізовано особливості вживання та поширення соматизмів (назв нутрощів людини і тварини) на різних територіях українського діалектного мовлення, простежено їхні фразеотворчі можливості у складі сталих народних виразів.

Ключові слова: фразема, діалектне мовлення, говори української мови, фразеологічний словник.

Постановка проблеми. Вивчення закономірностей та особливостей функціонування фразеологізмів, їхньої проекції на цілий текст завжди актуальне з огляду на специфіку живого народного мовлення, особливо тим, що «переважання експресивності над предметно-логічним наповненням змісту фразеологізмів, намагання постійно підтримувати її в мовленні викликає необхідність поповнення й оновлення фразеологічного фонду» [6, 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях дослідників сучасного говіркового мовлення Г. Аркушина, М. Бігусяка, Г. Доброльожі, А. Івченка, З. Мацюк, Г. Ступінської, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін. основними напрямками вивчення структурно-семантичних характеристик і національно-культурної специфіки фразеологічних одиниць є дослідження діалектної складової компонентів, які усталилися в структурі фраземи або поширенні і за її межами; вивчення метафоричних основ внутрішніх форм; етнолінгвістичні описи з орієнтацією на національно-культурні взірці в певному мовному соціумі.

На сучасному етапі розвитку української діалектології важливими є комплексні дослідження, у яких поєднано структурно-значеннєвий аналіз та просторове буття фразеологізму і власне його компонентів.

Мета статті – дослідити особливості вживання та просторове поширення соматизмів (назв нутрощів людини і тварин) у текстах зв'язного говіркового мовлення та в складі стійких сполучень слів на матеріалі словників, збірок текстів українських говірок, матеріалів записування інформації методом автокоментаря.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні емпірична база української діалектології представлена вісьмома окремо виданими фразеологічними словни-

ками, що презентують усі три наріччя української мови. Північне наріччя, зокрема західнополіські говірки, представлено працями Г. Аркушина «Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині» [1] та З. Мацюк «Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся» [5]. Фразеологізми середнього Полісся та суміжних територій уклала Г. Доброльбожа у «Фразеологічному словнику говірок Житомирщини» [3]. Найбільш опрацьованою виявилася територія південно-західного наріччя: західноволинські сталі вирази упорядкував Г. Аркушин [1]; південноволинські фразеологізми записала й уклала Н. Кірілкова у «Словник волинської фразеології» [4]; склад лемківських фразеологізмів подано у словнику Н. Вархол і А. Івченка «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» [2], а також у «Фразеологічному словнику лемківських говірок» Г. Ступінської і Я. Битківської [7]. Дані про фразеологічну систему південно-східного наріччя знаходимо в лексикографічній праці В. Ужченка і Д. Ужченка «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» [8]; наддніпрянські говірки у фразеологічній реалізації представлено у «Фразеологічному словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини» В. Чабаненка [9]. Зауважимо, що згадані словники мають різні принципи укладання й рівень фіксації, все ж цінний і достовірний матеріал засвідчує багатство української фразеології загалом, просторове поширення одиниць, варіації компонентів-діалектизмів.

На території Тернопільської, Чернівецької та Хмельницької областей, що репрезентують сучасні наддністрянські, буковинські, західноподільські та південноволинські говірки, було апробовано методику збирання матеріалу – автокоментар, коли інформаторів просили пояснити значення запропонованих слів. Лексема *кендюх*, наприклад, у говорах української мови має різне значення. Так, на території Західного Поділля *кeнд'ух цe жи^елудок // шoб ба^гато нe^н нa^йи^стис'а / бo бyдe бoл'и^лo* (с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.). У буковинських говірках *кeндюх* вживається з такими значеннями: *заст., зневаж.* 1) живіт: *Цей Василь такій кeндюх ростувив*; 2) важка, зношена подушка: *Типeр рoб'я пoдyшки фaйні, з гyсячoгo пiри, a кoлиc oдні кeндюхи c кyрячoгo, шo в'я'зи бoлiли, як стии*; 3) перший відділ шлунка жуйних тварин (СБГ, 197). У західнополіських говірках *кендюх* [кeнд'ух] – нутрощі тварини (Аркушин, 218). Із таким же значенням слово поширене в сс. Вікторівка та Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.: *y кoрoви кeнд'ух / кaжyт вoн дивинoс' y кoрoви нaйiлac'a пoўниї кeн'д'ух; кeнд'ух y свин'и / живoтaтиї*. У центральноподільських виявляємо два значення лексеми: *ну тa йaк y кoрoви жи^лудок / aлe^н y нeйi здoрoвий жу^лудок / тo кaжyт кeнд'ух / чи мo йaк йaкe o'д'и^лo ўжe дyжe^н пoдepтe^н лaткa нa лaц'и тaк мoжyт л'уди кaзaти тoї шo кeнд'ух / чи пo'дyшкa йaкa дyжи т'aш'кa / дaйно тoгo кeнд'ухa тий йa c'aду нa н'oгo чи шo* (с. Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.); *кeнд'ух y свин'и / живoтaтиї* (с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); *жив'ит* (с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької

обл.); *тут во ў ху^доби* // *каже / зар^різали / кенд^дух вит^вагнули* (с. Глушківці Ярмолинецького р-ну); *же^ллудок* (с. Стара Гута Дунаєвського р-ну); *вот^роба ўс^а* (с. Сутківці Ярмолинецького р-ну); *ко^роўл^лачий же^ллудок* (с. Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); у південноволинських – *а ў сви^ні / жи^ллудок кажут^т кен^дух* (с. Чепелівка Красилівського р-ну); у буковинських – *йе ў ху^доби / ї от во^лно ту^да нападає шо во^лна йіст / от во^лна там перероб^лаіе* (сmt Кельменці Чернівецької обл.).

У говірках Західного Поділля вдалося зафіксувати фразеологізми *кен^дух нап^хати* та *на^бити ки^нд^духа, на^бити кен^дух* зі значенням ‘багато з’їсти’. Компонент *жилудок* вживається у складі фразем, що доповнюють синонімічні ряди ‘дуже голодний’ *жи^ллудок п^ідт^агнуло* кому (с. Карачієвці Вільковецького р-ну) та ‘наїстися’ *на^бити жи^ллудок* (с. Цикова Чемеровецького р-ну).

Інформатори сіл Західного Поділля та суміжних територій здебільшого подають таке пояснення слова *мац^ок* – жилудок: *мац^ок ў сере^ддин^і ў сви^ні і ў л^удини / жи^ллудок* (с. Летава Чемеровецького р-ну); *ну кажут^т на той^і самий ки^шечник* (с. Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); *жи^ллудок* (с. Сутківці Ярмолинецького р-ну, с. Вікторівка та с. Бережанка Чемеровецького р-ну); *йа^кес^т та^ке / шо ў сере^ддин^і йе / мац^ок* (с. Глушківці Ярмолинецького р-ну); у буковинських – *жи^ллудок* (сmt Кельменці Чернівецької обл.); у південноволинських – *той^і самий же^ллудок / то кажут^т мац^ок на н^ого* (с. Чепелівка Красилівського р-ну).

Лексема поширена в бойківських говірках у таких варіантах: *мацько, мац^око* – шлунок (Онишкевич, 435). У наддністрянських говірках *мацьок, мацько* – шлунок; велика, тепла хустина: фразеологізм *нап^хати мацька* – наїстися (Шило, 171). Побутує лексема і в гуцульських говірках: *мацьок, -а* – шлунок, живіт (Лесюк, 108); *мацьок (мацько)*: 1) шлунок тварини || золотнік; 2) рідк., жарт. жолудок (Негрич, 112). *Мацьок* – анат. шлунок тварини: *Мацьок мійот і робля сальцисон, алі то ще траба богато до того додати* (МСБГ, 66). У західнополіських говірках маємо два визначення лексеми: *мацьок [мац^ок]*: 1) те саме, що каврук – шлунок тварини; 2) велика тепла хустка: *замотай мац^ока на голову* (Аркушин, 308).

Найбільш поширеним у подільських, наддністрянських і південноволинських говірках є розуміння лексеми *мацьок* як страви, приготовленої зі шлуноку свині: *нали^лвайиси / засти^лгайиси / таї такий^і мац^ок сви^ні* (с. Білівці Борщівського р-ну Тернопільської обл.), *сол^лц^лісон* (с. Стара Гута Дунаєвського р-ну). Завдяки автокоментарям, коли була потреба детальніше пояснити значення слова, мовці продемонстрували і вміння використовувати стійкі вирази: *ни^е з^найу / наклала мац^ока чи шо* (с. Деркачі Старокостянтинівського р-ну), *начи^лнити мац^ок* ‘багато з’їсти’ (с. Залуччя Чемеровецького р-ну), *нап^хати мац^ока* ‘наїстися’ (с. Авратин Волочиського р-ну).

Порівняймо значення та фонетичні варіанти лексеми *тельбухи*. У говірці с. Станіславівка Чемеровецького *тел^лбухи / ўс^тіц^ліво от^роби*. В інших говірках Західного Поділля *тел^лбухи / то се ў ко^рови тел^лбуша та^ке* (с. Косиків-

ці Новоушицького р-ну); 1. жи^в'іт 2. ве^л'лик'і г^руди (с. Бережанка Чемеровецького р-ну); *ў ко^рови тел'бухи ка^же*" (с. Вікторівка Чемеровецького р-ну); *ўс'о та^ке / шо ўсе^ре^дин'і ў ху^добини* (с. Глушківці Ярмолинецького р-ну); *тел'бух / киш'ки ў тва^рин* (с. Деркачі Старокостянтинівського р-ну); *нутрош'і / ўнутре^н'і органи там ко^рови чи свин'і / тел'бухи* (с. Стара Гута Дунаєвецького р-ну); *жи^в'іт* (с. Сутківці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.); у наддністрянських – *з сви^н'і чи с ко^рови тел'бухи* (с. Білівці Борщівського р-ну Тернопільської обл.); у південноволинських – *ўнутрош'і ко^рови / ка^жут' тел'бухи* (с. Чепелівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.); у буковинських – *ў ху^доби киш'ки / жи^лудок* (с. Кельменці Чернівецької обл.).

У східнословобожанських говірках *тэльбухи*, мн. – нутрощі тварин (СУСГ, 203). Виявляємо поширення слова в західнополіських говірках: *тэльбухи* [тэл'бухи, -і] мн. те саме, що вентроби [вентроби] – нутрощі тварин, наприклад, *соба^ка йіс'т' вонтроби за^йца* (Аркушин, 195). У полтавських говірках *тэльбухи* – це нутрощі людини або тварини: *Іван уже давно наміряється тэльбухи з нього випустити* (Ващенко, 93). На Поліссі зафіксовано різні варіанти вживання лексеми: *тэльби, тэльбуки, тэльбухи* – нутрощі зарізаної тварини, непридатні для вживання (Лисенко, 212), а також: *тэльбуки, тэльбухи, тэльбухі, тэльби* – нутрощі зарізаної тварини, не придатні для вживання; *тэльбухи* (Лисенко, 212). У гуцульських говірках *тэльбух* – це рідкісна лексема, яка має такі значення: 1) нутрощі; 2) *образл. живіт* (Негрич, 167), *тэльбух* – кишечник, нутрощі (Піпаш, 190). У буковинських говірках виявляємо чотири значення лексеми: *тэльбух*: 1) теля, що починає їсти, наприклад: *Ще м'юсю тэльбуха нагодувати, бо буди рикати на цілу стайню*); 2) хлопець-підліток: *Мій тэльбух вчїтиси ни хоче, лиш би гравси по цілі дніні*); 3) відвислий живіт: *Диаїси якій тэльбух наї'в Петро*); 4) нутрощі: *Мо, дивїси, бо тибé* (СБГ, 542).

Зі значенням 'поглядшати' зафіксовано вживання фразеологізмів *о'то в'ітпустаїу' келе'во* (с. Черче Чемеровецького р-ну, с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну) та *наїїсти тели'во* 'поглядшати' (с. Залуччя Чемеровецького р-ну).

У лемківських говірках дослідники зафіксували фразеологізм із діалектним компонентом *брюх*, що не має іншої території побутування *ма^ти по^вный брюх* 'насититися, вдовольнити свої потреби' [2, 24]. Зауважимо, що повнота інформації про фразеологізми та власне їхні компоненти зі всіх ареалів України надалі забезпечить об'єктивне визначення не тільки особливостей українських діалектів, а й ментальності, культури діалектоносіїв.

Висновки. Дослідження актуальної проблеми просторового буття фразеологізму і власне його компонентів (завдяки методу автокоментування, на підставі діалектних текстів і словників) уможливило вияви територій, де вживання і розуміння слова не збігається з його фразеотворчою властивістю: знають слово, але не вживають з ним фразеологізмів; використовують фразеологізми з компонентом, значення якого говірконосям невідоме. Попередній аналіз підтверджує думку про наявність просторових кореляцій, із залученням більшої

емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути уточнений і доповнений.

Література

1. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін–Луцьк, 2003. – 176 с.
2. Вархол Н. Д. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Д. Вархол, А. І. Івченко. – Братислава : Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. – 160 с.
3. Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини / Галина Доброльожа. – Житомир : Вид-во «Волинь», 2010. – 404 с.
4. Кірілкова Н. В. Словник волинської фразеології / Н. В. Кірілкова. – Острог–Рівне, 2013. – 192 с.
5. Мацюк З. Що сільце, то нове слівце : словник фразеологізмів Західного Полісся / Зоряна Мацюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2013. – 476 с.
6. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиєнко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.
7. Ступінська Г. Ф. Фразеологічний словник лемківських говірок / Г. Ф. Ступінська, Я. В. Битківська. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.
8. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 6-е вид. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 552 с.
9. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

References

1. Arkushyn H. Skazav, yak dva zv'iazav. Narodni vyslovy ta zahadky iz Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni / Hryhorii Arkushyn. – Liublin–Lutsk, 2003. – 176 s.
2. Varkhol N. D. Frazeolohichniy slovnyk lemkiivskykh hovirok Skhidnoi Slovachchyny / N. D. Varkhol, A. I. Ivchenko. – Bratislava : Slovatske pedahohichne vyd-vo. Viddil ukr. lit-ry v Priashevi, 1990. – 160 s.
3. Dobrolozha H. Frazeolohichniy slovnyk hovirok Zhytomyrshchyny / Halyna Dobrolozha. – Zhytomyr : Vyd-vo «Volyn», 2010. – 404 s.
4. Kirilkova N. V. Slovnyk volynskoi frazeolohii / N. V. Kirilkova. – Ostroh–Rivne, 2013. – 192 s.
5. Matsiuk Z. Shcho siltse, to nove slivtse : slovnyk frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia / Zoriana Matsiuk. – Lutsk : Vezha-Druk, 2013. – 476 s.
6. Mokienko V. M. Slavyanskaya frazeologiya / V. M. Mokienko. – 2-e izd., ispr. i dop. – M. : Vissh. shk., 1989. – 287 s.
7. Stupinska H. F. Frazeolohichniy slovnyk lemkiivskykh hovirok / H. F. Stupinska, Ia. V. Bytkivska. – Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan, 2013. – 464 s.
8. Uzhchenko V. D. Frazeolohichniy slovnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu / V. D. Uzhchenko, D. V. Uzhchenko. – 6-e vyd. – Luhansk : Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2013. – 552 s.
9. Chabanenko V. A. Frazeolohichniy slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddnyprianshchyny / V. A. Chabanenko. – Zaporizhzhia, 2001. – 201 s.

Список скорочень лексикографічних джерел

Аркушин – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 354 с.

Ващенко – Ващенко В.С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Х. : Вид. Харківського ордена трудового червоного прапора держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1960. – 108 с.

Лесюк – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Лесюк Микола. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 328 с.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок (випуск другий) / [укл. : В. А. Прокопенко та ін.]. – Чернівці, 1971–1979. – Вип. 1–6.

Негрич – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березовий / Микола Негрич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1 (А–Н). – 446 с. ; Ч. 2 (О–Я). – 515 с.

Піпаш – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Юрій Піпаш, Борис Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

СУСГ – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.

Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – 128 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

Коваленко Наталия. *Соматизмы в диалектном пространстве и в составе фразеологизмов.* В статье проанализированы особенности употребления и распространения соматизмов (названий внутренностей человека и животных) на разных территориях украинской диалектной речи, их фразеологические возможности в составе устойчивых народных словосочетаний.

Ключевые слова: фразема, диалектная речь, группа говоров украинского языка, фразеологический словарь.

Kovalenko Natalia. *Somatisms in the dialect space and in phraseological units.* In the article the features of using and dissemination of somatisms are analyzed (notions for entrails of people and animals) in different areas of Ukrainian dialect speech, their capabilities for formation of phraseological units as a part of folk constant expressions.

Key word: phrasem, dialect language, Ukrainian language dialects, phraseological dictionary.